

André Raymond: Arap Şehir Tarihinde Bir Dönüm Noktası

N. Bilge ÖZEL*

Giriş

ARAP ŞEHİRLERİ TARİHİ söz konusu olduğunda, sayılacak isimlerin başında geliyor Fransız şehir tarihçisi André Raymond. Genelde İslam coğrafyasındaki tüm şehirlere, pratikte ise Arap şehirlerine yönelik araştırmaların Oryantalist söylemden beslenen 'İslam şehri' kurgusu etrafında kavramsallaştırıldığı bir dönemde Raymond, bir sorgulama ve eleştirel bakış sürecinin öncüsü olarak karşımıza çıkar. Fransız şehir tarihçilerinin gerek bu şehirlere gerekse halkına ilişkin varsayımlarına¹ ciddi eleştiriler getiren Raymond, yeni kaynak ve yöntemler temelinde yeni yaklaşımlar önerebilmiş ve 1973-1974 yıllarında iki cilt olarak yayımlanan Osmanlı dönemi Kahire'sinin sosyo-ekonomik tarihini incelediği çalışmasıyla sahasında bir dönüm noktası olmuştur.² Arap şehirlerini incelediği çalışmalarında, bu şehirlerin kendi iç düzenleri ve dinamikleri olduğunu vurgulamış; farklılıkları ve zaman içindeki değişimleri göz ardı etmemekle birlikte, 'Arap şehri' denebilecek bir tipolojinin mümkünlüğünden bahsetmiştir. Osmanlı idaresinin bu şehirler için bir gerileme/inhitat değil bilakis şehirleşme, ticaret ve nüfus bakımlarından bir gelişme dönemi olduğunu vurgu-

* Boğaziçi Üniversitesi Tarih Bölümü Yüksek Lisans Mezunlu.

1 Raymond, 1994 tarihli "Islamic City, Arab City: Orientalist Myths and Recent Views" adlı makalesinde, hemen her çalışmada belirli noktalarına değindiği 'İslam şehri' modelinin kapsamlı ve derli toplu bir eleştirisini yapıyor ve kendi yaklaşımını sunuyor. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1994, c. XXI, sy. 1, s. 3-18. Oryantalizm kaynaklı 'İslam şehri' söyleminin temel varsayımlarına bu yazı içerisinde yeri geldikçe değinilecektir.

2 *Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*, 2 cilt, Şam: Institut Français de Damas, 1973-1974. Albert Hourani, Raymond'un ulaştığı noktanın son dönemlerde yapılan çalışmalara kadar aşılamadığını belirtiyor. Hourani, "The Achievement of Andre Raymond", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1991, c. XVIII, sy. 1, s. 5-15. Raymond'un sahasında bir ilk olduğuna ilişkin ayrıca bkz. Edhem Eldem, Daniel Goffman ve Bruce Masters (haz.), *The Ottoman City between East and West Aleppo Izmir and Istanbul*, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 5.

layan Raymond; analizlerine, bu şehirlerin fizikî özelliklerinin yanı sıra sosyo-ekonomik ve idarî boyutlarını da dahil etmiştir.

Raymond'un çalışmaları, kavramsal yaklaşımının yanı sıra kaynakları ve metodolojisi bakımından da bir dönüm noktasıdır. Kadı sicilleri başta olmak üzere Osmanlı arşiv malzemelerini Arap şehir tarihçiliğinde kapsamlı ve sistematik bir şekilde kullanan ilk kişidir.³ Bunun yanı sıra, yerel kronikleri, Fransız arşiv malzemelerini ve seyahatnameleri de yoğun olarak kullanır. *Artisans et commerçants*'da, dönemin (1960 ve 1970'ler) genel tarih yazıcılığının kantitatif veriler temelinde sosyal ve iktisadî analizleri ön plana çıkaran yaklaşımının etkili olduğu gözlenirken,⁴ şehir tarihine ağırlık verdiği daha sonraki çalışmalarında anlatı özelliği daha baskın hale gelir. Bununla ilintili olarak, politik olayları da kapsamak üzere detaya ilişkin bilginin (*histoire événementielle*), sosyal gerçekliğe ulaşmada yapısal analizleri tamamlayıcı olduğunu belirten⁵ Raymond, çalışmalarında bu tür bilgiye yer verir. Yazılı kaynakları materyal verilerle birleştirmeyi de önemseyen yazar, arkeoloji ve mimariyi ağırlıklı olarak analizlerine dahil eder.

Eğitimi ve Eserleri

1940'larda Sorbonne'da tarih eğitimi alan Raymond, Oxford St. Antony's College'da Tunus'un kolonyal sürecini incelediği "British Politics in Tunisia from 1830 to 1881" adlı doktora tezini Albert Hourani danışmanlığında 1954 yılında tamamlar.⁶ Tezinden hareketle yazdığı makaleler, 1961'de yayımlanan *La*

3 Hourani; Gibb ve Bowen'ın sormaya başladığı ancak kaynak yetersizliği sebebiyle cevaplamadığı sorulara, ulaşılan yeni kaynaklarla nasıl cevaplar verileceğini André Raymond'un gösterdiğini belirtiyor: "How Should We Write the History of the Middle East", *International Journal of Middle East Studies*, 1991, c. XXIII, sy. 2, s. 125-136. Raymond, S. J. Shaw'ın Osmanlı arşiv malzemelerini kullanarak hazırladığı 1962 tarihli *Administrative and Financial Organization of Ottoman Egypt* adlı çalışmasının bu kaynaklara yönelmesinde etkili olduğunu söylüyor. Nancy E. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East Interviews with Leading Middle East Historians*, Ithaca Press, 1994, s. 79. Daha önceki dönemlerde Osmanlı arşiv malzemelerini sınırlı bir şekilde çalışmalarına dahil eden birkaç isim için bkz. André Raymond, "French Studies of the Ottoman Empire's Arab Provinces", *Mediterranean Historical Review*, 2004, c. XIX, sy. 1, s. 57-58, ve 61.

4 Sosyal ve iktisadî analizleri önemseyen Raymond, bu anlamda *Annales* ekolünün yanı sıra Marksist gelenekten etkilendiğini söylüyor. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 69-70, 76, 79.

5 Raymond, "French Studies", s. 66.

6 Raymond, bir Orta Doğu tarihçisi olarak entelektüel formasyonunun oluşumunu Oxford yıllarına ve esasen Albert Hourani'ye borçlu olduğunu belirtiyor. II. Dünya Savaşı sonrasında sosyo-politik gündeminin etkisinde anti-kolonyalist bakış açısıyla Orta Doğu çalışma isteği, Hourani sayesinde doğru mecrasını bulur. Arap dünyasının problemlerinin enternasyonal komünizm sorunsalı çerçevesinde çalışılamayacağını belirten ve Osmanlı İmparatorluğu'nu tanımaya başlamasına vesile olan Hourani'dir. Raymond'un hayatı, ilginç eğitim süreci ve bu süreçte etkili olan diğer isimler için bkz. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 67-88.

Tunisie çalışması, 1970'de *Cambridge History of Islam*'a yazdığı kolonizasyon öncesi Kuzey Afrika'yı ele alan yazısı ve 1981 tarihli Suriye çalışması ile Avrupa devletlerinin bölgede sürdürdükleri sömürgeci idareyi eleştirir.⁷ 1998'de yayımlanan *Egyptiens et Français au Caire*, sömürgeci idare ve yerli halk arasındaki ilişkiyi Fransız arşiv kaynakları ve yerli bir kronik temelinde sorgulayan bir diğer çalışmasıdır.⁸ Raymond'un Orta Doğu ve Afrika'nın idarî ve diplomatik tarihi kapsamına girebilecek bu çalışmaları şehir tarihi çalışmalarından bağımsız düşünülmemelidir; zira, hepsinde Raymond'un bölgeyi içerden anlama çabası, kolonyalist ve oryantalist paradigma sorgusu açıktır.

Raymond'un, kendisine literatürdeki asıl yerini kazandıran şehir tarihine yönelmesi Paris'te C. Cahen danışmanlığında XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Kahire'nin sosyo-ekonomik tarihi hakkında yaptığı ikinci doktora çalışmasıyla (*doctorat d'état*) olur. 1955'ten 1970'lerin başına kadar süren bu çalışma sürecinde yerel narratif kaynaklar temelinde Avrupaî anlamda belediye teşkilatı olmayan Arap şehirlerinde gündelik/kamusal işlerin nasıl yürütüldüğü ve nasıl bir ika-met düzeni olduğunu sorgulayan makaleler yazar. 1958 tarihli bir makalede, şehre (Kahire) kullanma suyunun getirilmesi ve dağıtımının nasıl organize edildiğini ele alan Raymond; 1963 tarihli bir makalesinde aristokrat sınıfın yerleşimini ve zaman içinde gösterdiği değişimi inceleyerek statik eşitlikçi şehir ve toplum imajını yıkmaya başlar.⁹ Arap şehirlerinin yapısına ilişkin bu soruları cevaplama süreci 1963'lerde sicillerle buluştuğunda *Artisans et Commerçants* çıkar ortaya. Bunu takip eden dönemde şehre ilişkin makaleler yazmayı sürdüren¹⁰ Raymond, tartıştığı konuların diğer Arap şehirleri için de anlamlı ve açıklayıcı olduğu görüşünden hareketle 1984'te *Great Arab Cities in the XVIth-XVIIIth Centuries: An Introduction*'ı, 1985'te ise bunun daha kapsamlı bir versiyonu olan *Grandes Villes*'i yayımlar.¹¹ Raymond, bu çalışmalarında Arap şehirlerinin genel karakteristiğini ortaya koyar ve 'İslam şehri' modeli yerine 'Arap şehri' modelini önerir.¹² 1993'te *Le Caire*, 1995'te ise *Le Caire des Janissaires* çalışmaları

7 Hourani, "Achievement", s. 5-6.

8 *Egyptiens et Français au Caire 1798-1801*, Kahire: Institut Français d'Archéologie Orientale, 1998. Çalışma hakkında değerlendirme yazısı için bkz. D. Hopwood, "Review", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1999, c. XXVI, sy. 1, s. 113-114.

9 Hourani, "Achievement", s. 7-8.

10 Örneğin, "The Ottoman Conquest and the Development of the Great Arab Towns", *International Journal of Turkish Studies*, 1979-1980, c. I, sy. 1, s. 84-101. Raymond'un "signes urbains" dediği hamam, çeşme, çarşı, mahalle gibi birimler hakkındaki makaleleri için bkz. Hourani, "Achievement", s. 9.

11 *The Great Arab Cities in the XVIth-XVIIIth Centuries: An Introduction*, New York ve Londra: New York University Press, 1984; *Grandes villes arabes à l'époque ottomane*, Paris, 1985 [Türkçe: *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1995]. Çalışmalarının detaylandırılacağı takip eden bölümde, bu iki çalışma, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* esas alınarak değerlendirilecek, *Great Arab Cities*'de farklı olan noktalara gerekli görüldüğü yerlerde referans verilecektir.

12 Raymond'un yeni kaynaklar temelinde 'İslam şehri' modelini sorgulayıp yeni bir yaklaşım önerdiği göz önüne alındığında, *Arap Kentleri*'nin girişinde, 'model'in farklı kay- ➤

nyla tekrar Kahire örneğine yoğunlaşır.¹³ Benzer konuları işlediği muhtelif tarihli İngilizce ve Fransızca makalelerini *Arab Cities in the Ottoman Period* adı altında kitaplaştıran yazar, 2004 tarihli "French Studies of the Ottoman Empire's Arab Provinces" adlı makalesinde ise 1830'lardan günümüze Fransız şehir tarihçilerinin bölgeye ilişkin çalışmalarını, yaşanan siyasî değişiklikler ve tarih yazıcılığında buna bağlı gözlenen paradigmatik kırılmalar ekseninde değerlendiriyor.¹⁴ Raymond, şehir tarihi çalışmalarını halen sürdürmektedir.¹⁵

Bu tanıtım yazısında yazara literatürdeki yerini kazandıran *Artisans et commerçants* ve *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri* çalışmalarına değinilecektir.

*Artisans et commerçants au Caire au XVIIIe siècle*¹⁶

Osmanlı dönemi Kahire'sinin XVII. ve XVIII. yüzyıllardaki ekonomik ve sosyal hayatının portresini çıkaran bu çalışmanın, kullandığı kaynaklar ve yaklaşımı sayesinde söz konusu döneme ilişkin görüşleri tümünden değiştirdiği kabul ediliyor.¹⁷ Raymond; amacını, 'gerçek Mısır halkı'nın Osmanlı idaresinin son yüz yılındaki durumunu ortaya koymak olarak belirtiyor.¹⁸

naklar temelinde "tabuları yıkan bir analiz sonucunda yeniden tasarlanmış bir soyutlama" olduğunu belirten Jacques Berque'den yaptığı alıntı anlamlı görünmektedir. *Arap Kentleri*, s. viii. Raymond'un bu alandaki çalışmalarının 1990'ların sonunda şehir tarihi çalışmalarının geldiği noktada nereye oturduğu hakkında bkz. *The Ottoman City between East and West*, s. 7, 14-15.

13 André Raymond, *Le Caire*, Paris: Fayard, 1993. İngilizce çevirisi: *Cairo*, İng. çev. Willard Wood, Cambridge: Harvard University Press, 2000; André Raymond, *Le Caire des Janissaries: L'Apogée de la ville Ottomane sous 'Abd al-Rahman Katkhuda*, Paris: CNRS Editions, 1995 [Türkçesi: *Yeniçerilerin Kahiresi: Abdurrahman Kethüda Zamanında Bir Osmanlı Kentinin Yükselişi*, çev. Alp Tümertekin, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999].

14 *Arab Cities in the Ottoman Period: Cairo, Syria and the Maghreb*, Variorum Collected Studies: Ashgate Publishing, 2002. Raymond, "French Studies", s. 54-72. Raymond, bir literatür değerlendirmesi olan bu makalesinde; Orta Doğu üzerindeki Fransız ilgisini, tarihsel perspektifi içerisinde ele alıyor ve politik gündemle el ele giden bölgeyi tanıma ihtiyacının, hatırı sayılır bir literatür ve kurumsal yapı oluşturduğunu belirtiyor. Fransız şehir tarihçilerinin çalışmalarını dönemlendiren Raymond; 1830-1950 arası çalışmaların dönemin oryantalist atmosferini yansıttığını, 1950-1970 arasının kolonyal sürecin çözülmesi ve Osmanlı araştırmalarının ivme kazanması gibi gelişmelerin gözlemlendiği bir geçiş dönemi olduğunu ve 1970'lerden günümüze uzanan dönemde de politik gündemden büyük ölçüde bağımsız çalışmalar yapıldığını belirtiyor.

15 *City in the Islamic World*, Renata Holod, Salma Jayyusi, Attilio Petruccioli ve André Raymond (eds.) yakında yayınlanacak olan bir çalışması için bkz.

16 XVIII. Yüzyılda Kahire'nin Tüccar ve Zanaatkarları. Kitabın tam referansı için bkz. dipnot 2. Sadece Fransızca olarak mevcut olan bu çalışma hakkındaki bölüm, kitap değerlendirmeleri başta olmak üzere çalışmaya ilişkin literatür temelinde oluşturulmuştur.

17 Bkz. dipnot 2.

18 Terence Walz, "Review: Egypt in Africa: A Lost Perspective in *Artisans et Commerçants au Caire au XVIIIe siècle*", *International Journal of African Historical Studies*, 1975, c. VIII, sy. 4, s. 652-665.

Başlığında belirtilenden daha geniş bir zaman dilimini ve konuyu kapsayan çalışmada hem bilgilendirici bölümler, hem de analizler yer alıyor. Tedavülde olan paranın değeri ve çeşitleri, ticaret malları ve fiyatları, üretim kapasitesi, ticaret yolları, taşıma biçimleri, malî krizler ve sebepleri, loncalar, farklı etnik ve dinî grupların iktisadî faaliyetlerdeki rolü, esnaf, tüccar ve zanaatkârların nasıl bir tabakalaşma ve farklı yaşam standartları sergilediği ve bu gruplar arası sosyo-ekonomik ilişkiler¹⁹ gibi iktisadî ve sosyal konular ağır basmakla birlikte, bu faaliyetlerin şehirdeki fizikî konumları ve şehir idaresi gibi şehirleşmeye ilişkin meselelere de değiniyor. Siyaset ve ekonomi arasındaki ilişkiyi de ele alan Raymond, Osmanlı idaresinin tüccar ve esnaf sınıfları üzerindeki etkisini bu ilişki çerçevesinde inceliyor.²⁰ Raymond'un temel argümanları şu şekilde özetlenebilir:

XVIII. yüzyılı her bakımdan bir çöküş olarak değerlendiren ve bunu Osmanlı idaresiyle özdeşleştiren hakim görüşe katılmayan Raymond; bazı alanlarda duraklamalar yaşanmakla birlikte, bu yüzyılın iktisadî bakımdan bir çöküş yüzü olarak değerlendirilemeyeceğini ve bilakis, bazı alanlarda canlanmaların yaşandığı bir büyüme dönemi olduğunu gösteriyor.²¹ XVII. yüzyıl ortalarından itibaren izlediği fiyat hareketleri temelinde ekonominin durumuna ilişkin bir dönemlendirme yapan Raymond; 1690-1740 arasının zor bir dönem olduğunu söylerken 1740-1780 arasında bir iyileşme yaşandığına işaret ediyor. 1780-1798 arası ise gelirlerin/servetin düştüğü "karanlık bir dönem" olarak gözleniyor. Raymond bu dönemlendirmesini Mısır'ın uluslararası ticaretine ve tüccarların servetlerindeki değişimlere ilişkin -sicillere dayalı- veriler temelinde delillendirebiliyor.²² Orta Çağdan itibaren bir duraklama yaşandığına ilişkin kanunun aksine, Mısır'ın uluslararası ticaretteki konumunun XVII. yüzyıl sonunda iyi bir durumda olduğunu ve baharatlar, Hint tekstili ve bilhassa kahveye dayalı Arabistan (Cidde) ve Kızıl Deniz ticaretinin XVIII. yüzyıl boyunca tüccarlara büyük gelirler getirmeye devam ettiğini söylüyor.²³ Avrupa ile ticaretin abartılı gösterildiğini, oysa Doğu ve Afrika ile olan ticaretin daha önemli olduğunu belirtiyor.²⁴

Raymond, Mısır'ın Kara Afrika ile olan ticaretinde bir gerilemeden bahsettiği için eleştiriliyor. Terence Walz, gerilemenin aksine Mısır'ın XVIII. yüzyılda

19 Afaf Lutfi as-Sayyid Marsot, "Review", *International Journal of Middle East Studies*, 1980, c. XI, sy. 4, s. 552-553.

20 Roger Owen, "Review", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1975, c. XXXVIII, sy. 3, s. 638-640; Walz, "Egypt in Africa", s. 652.

21 Yeni canlanan alana örnek olarak uluslararası önemi haiz kahve ticaretini gösteriyor. XVI. yüzyıl başından itibaren düşüş sergileyen baharat ticaretinin yerini kahve ticaretinin aldığını söylüyor. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 81.

22 Owen, s. 638-639.

23 Walz, "Egypt in Africa", s. 654-55.

24 Hourani, "Achievement", s. 11.

en azından üç Afrika bölgesiyle -Darfur, Sinnar, Fazzan- gelişkin bir ticaret ilişkisi içinde olduğunu, XIX. yüzyılda da bu durumun kısmen devam ettiğini belirtiyor.²⁵ Raymond, Mısır'ın uluslararası ticarette Mısır asıllı olmayan tüccarlarca temsil edildiğini -Magribiler, Suriyeli Hristiyanlar- belirtirken²⁶ Walz, en azından Sudan'la olan ticaret söz konusu olduğunda, Mısırlı tüccarların Afrika ülkelerindeki varlıklarını siciller ve seyahatnameler temelinde tespit edebildiğini söylüyor.²⁷

XVIII. yüzyılda ticaret önemini korurken zanaatların gerilemekte olduğunu tespit eden Raymond, bunu üretim biçimlerinde ve organizasyonda teknik bir ilerleme yaşanmamasına ve Avrupa rekabetinin etkisine bağlıyor. Bununla birlikte XVIII. yüzyılda şehir merkezli iktisadî faaliyetlerden elde edilen gelirin, çok daha fazla nüfusa sahip kırsal kesimden elde edilen gelir miktarına yakın olduğunu,²⁸ üretimde Avrupa ürünlerinin olumsuz etkisinin 1750'lerden itibaren gözlemlendiğini ve duraklamanın XIX. yüzyılda belirgin bir hal aldığını söylüyor.²⁹ Ancak yine de XVIII. yüzyılın belirli yönlerden bir kriz dönemi olduğu, kıtlık ve salgın hastalıkların yanı sıra, fiyat artışı ve paranın değerinde yaşanan dalgalanmalar gibi malî krizlerin Kahire halkına zor zamanlar yaşattığı ve bunların siyasî alandaki krizlerle ilintili olduğu belirtiliyor.³⁰

İktisadî tarihi sadece gelir elde etme biçimlerine bakmakla sınırlı görmeyen Raymond, iktisat- siyaset ilişkisini gündeme getiriyor ve bu ilişkinin doğru anlaşılmasının politik olayların daha iyi tahlil edilmesini sağlayacağını belirtiyor.³¹ Bu ilişkinin birinci ayağında, Osmanlı idarecileri ve askerî sınıfın tüccar ve zanaatkârların faaliyetlerine müdahalesi yer alıyor. Askerî sınıfın ticaret ve üretim gelirlerinden aldıkları payın söz konusu dönemde giderek arttığına dikkat çeken Raymond, şehirdeki iltizamları elinde tutanların sadece vergi toplamakla kalmayıp ekonomik faaliyetlere de müdahale ettiklerini belirtiyor. Loncalar da yine aynı bağlamda vergi toplamak ve sosyal düzeni temin etmek amaçlı merkezî kurumlar olarak değerlendiriliyor.³² Raymond böylelikle, kırsal iltizamları ön plana çıkaran görüşün aksine, askerî sınıfın servet ve güç edin-

25 Walz, Mısır'ın bu üç devletle olan ticaretini detaylarıyla anlatıyor. "Egypt in Africa", s. 655-665.

26 Hourani, "Achievement", s. 11.

27 Walz, "Egypt in Africa", s. 663. Walz, Raymond'un daha sonraki çalışması olan *Arap Kentleri* için yazdığı değerlendirme yazısında; bu çalışmada da, Afrika'ya çok az referans verildiğini, söz konusu şehirlerden önemli ölçüde siyahî nüfus barındıran üç tanesine -Cezayir haric- etnik azınlıklar faslında dahi değinilmediğini söylüyor. T. Walz, "Review", *International Journal of African Historical Studies*, 1986, c. XIX, sy. 4, s. 750.

28 Owen, s. 639.

29 Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 81.

30 Walz, "Egypt in Africa", s. 653.

31 Owen, 638; Walz, "Egypt in Africa", s. 652.

32 Owen, s. 639.

mesinin şehir merkezli ticaret ve üretim gelirlerini kontrol altında tutmalarıyla veya 'sömürmeleriyle' bağlantılı olduğunu gösteriyor. Konunun ikinci ayağını ise askerî sınıfların –yeniçeriler ve Memluk beyleri-, geliri/artı değeri, dolayısıyla gücü elde tutma mücadelesi oluşturuyor³³ ve bu durum XVIII. yüzyılın askerî sınıflar arasında ekonomik üstünlüğü elde tutma mücadelesiyle geçmesine sebep oluyor. Ocaklarla loncalar arası geçişliliğin, yeniçerilerle esnaf arasında karşılıklı çıkara dayalı bir ilişki biçimi ortaya çıkardığını³⁴ belirten Raymond, askerî sınıfların üstünlük mücadelesinin ekonominin durumunu nasıl etkilediğine ilişkin tespitlerde bulunuyor. Buna göre, tüccar ve esnaf gruplarıyla yakın ilişki içinde olan yeniçerilerin hakim olduğu XVIII. yüzyılın ilk yarısında ekonominin de iyi bir seyir gösterdiğini, yerli üretici halkla bağları olmayan Memluk beylerinin yükselişte olduğu 1770'den itibaren ise sömürünün arttığını ve ekonominin kötü gittiğini tespit ediyor.³⁵

Roger Owen, 'political economy' tartışmasının, Mısır'ın Osmanlı dönemindeki ekonomik ve siyasî gelişimini aydınlatabilecek potansiyele sahip olduğunu ancak Raymond'un bazı noktaları ihmal ettiğini belirtiyor. Memluklarla yeniçerilerin gücü elde etme mücadelesinde nasıl bir strateji izlediklerinin incelenmediğini söylüyor. Owen, merkezî idarenin gücünün zayıfladığı dönemlerde, rakip Memluk hanedanları ve ocaklar arasında başlayan mukataaları ele geçirme mücadelesinde, maiyetinde daha fazla asker bulunduran ve gerekli ödemeleri yapacak tüccar ve esnaf gruplarıyla bağlantısı olan grubun daha avantajlı olduğunu ve gücün parayı, paranın da gücü artırdığı bir döngü yaşandığını belirtiyor. Yerli tüccar ve alimlerin, XVIII. yüzyılda gerek mukataa sahibi ve gerekse de Osmanlı elitine mukataa temininde borç veren bir unsur olarak gündeme gelmelerinin önemine işaret eden Owen, bu gelişmenin söz konusu grupların özgüvenlerini artırdığını ve entelektüel hayatın canlanmasında etkili olduğunu söylüyor.

XVIII. yüzyılda İslam toplumlarının homojen bir yapıya sahip olduğu varsayımı³⁶ da Raymond tarafından sorgulanıyor. Kahire'nin tüccar ve esnaf nüfusu, gelirleri ve hayat standartları temelinde sınıflandıran Raymond;³⁷ bu grupların gelir dağılımındaki ciddi farklılıklardan hareketle, varsayıldığı gibi, eşitlikçi bir toplumla karşı karşıya olmadığımızı belirtiyor. Bu toplumun hangi kıstas-

33 Walz, "Egypt in Africa", s. 653.

34 Marsot, s. 553.

35 Hourani, "Achievement", s. 13; Owen, s. 639. Askerî sınıfın ticarî hayattaki rolüne ilişkin ayrıca bkz. André Raymond, "Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo", *British Journal of Middle Eastern Studies*, 1991, c. XVIII, sy. 1, s. 16-37.

36 Raymond, bu varsayımın oryantalist paradigmanın önemli bir parçası olduğunu söylüyor. André Raymond, "Islamic City", s. 10.

37 Walz, sosyal tabakalaşmayı tespit girişiminin bir ilk olduğunu söylüyor. "Egypt in Africa", s. 653.

lar temelinde ayrıştığı hususunda ekonomik faktörlerin, etnik ve meslekî faktörlerden daha etkin olduğunu söylüyor ve hiyerarşik yapıda büyük tüccarların son derece önemli olduğuna işaret ediyor.³⁸ Askerî sınıfla tüccar-esnaf sınıfı arasındaki ilişkiyi detaylarıyla incelerken, tüccar-esnaf ve ulema ve lonca-tarikat ilişkilerine de kısaca değiniyor.³⁹

Osmanlı'nın bölgedeki üç yüzyıllık idaresinin; baskıcı idare-pasif idare edildenden oluşan 'kolonyal' bir ilişki çerçevesinde değerlendirilemeyeceğini belirten yazar, yerli halk-yabancı idareci zümre zıtlığının yumuşatılmaya/detaylandırılmaya ihtiyacı olduğunu zira geçişliliklerin, askerî sınıf-esnaf loncaları örneğinde olduğu gibi, yaşandığını söylüyor. Yine bu çerçevede, yerli halkın apolitik ve pasif olduğu görüşüne katılmayan Raymond; idarî birimlerin baskısına karşı koyma potansiyeline sahip Kahire halkının, XVIII. yüzyıl sonu ve XIX. yüzyıl başında politik bir gündeminin olduğunu belirtiyor.⁴⁰ Bununla birlikte, analizlerini şekillendirmede 'yabancı idare' faktörünü göz ardı etmeyen yazar; 'gerçek Mısır halkı'nın anlaşılmasını amaç olarak benimserken, yabancı idareci zümreyi hariç tutuyor.⁴¹ Söz konusu topluma içerden bakma isteğiyle ilintilendirilebilecek bu yaklaşım, Raymond'un Osmanlı idaresinin etkisini belirli alanlarda olumsuz görmesine sebep oluyor. Ancak yazarın bu yaklaşımına, örneğin Osmanlı dönemi Kahire'sinin entelektüel hayatının kesintiye uğramış olduğu iddiasına A. L. Marsot katılmıyor.⁴²

Raymond'un bu çalışmasının sağladığı bir diğer önemli katkı da, şehir tarihine ilişkin. Daha sonraki çalışmalarında çok daha vurgulu bir biçimde ortaya çıkacak olan Arap şehirlerinin işleyişine dair söylemini burada bulmak mümkün. Gündelik işlerin asgarî düzeyde merkezî müdahaleyle yürütülebildiğini gösteren Raymond, mahalle ve loncaların şehir idaresini mümkün kılan iki kurum olduğunu söylüyor.⁴³ Marsot, esnaf loncalarının coğrafi/fiziksel yerleşiminin de incelenmesini şehir tarihi açısından başlı başına bir gelişme olarak nitelendirmekle birlikte, bu bölümün kitabın bütününe ne şekilde eklemlendiğinin açık olmadığını belirtiyor.⁴⁴

38 Marsot, s. 553. Raymond, 1982 tarihli bir makalesinde ise, Kahire halkının iki şekilde gruplandırılabilirliğini belirtiyor. Birincisi askerî, ulema ve reaya ayrımı (*orders*); ikincisi ise, gelir temelinde belirlenen 'sınıflar': tüccarlar, küçük tüccar ve zanaatkarlar ve kalifiye olmayan işçiler. Hourani, "Achievement", s. 11.

39 Marsot, s. 553.

40 Raymond, 1970'lerden 1980'lerin sonuna gelindiğinde, bu alanda önemli mesafe kat edildiğini, Arap tarihçilerin de artık Osmanlı dönemini daha "dengeli" değerlendirmeye başladıklarını belirtiyor. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 81-82.

41 Walz, "Egypt in Africa", s. 653.

42 Marsot, bunu, Peter Gran'ın *Islamic Roots of Egyptian Capitalism* adlı çalışmasına istinaden söylüyor. Marsot, s. 552-553.

43 Owen, s. 640.

44 Marsot, s. 552.

Siciller, özellikle tereke kayıtları, Raymond'un metodolojisine uygun bir kaynak grubu oluşturmuş, kantitatif analizler yapmasına imkan sağlamıştır. "Arşiv belgelerinin, niceliğe ilişkin verilerini sağladığı bir yaşamın" ayrıntılarına ise yerel kaynaklar, özellikle kronikler sayesinde ulaşabildiğimizi belirten⁴⁵ Raymond; bunlardan başka, mukataa kayıtlarını, Kahire ve İskenderiye'deki konsüllerin raporlarını ve bölge hakkında ilk bilimsel çalışma olan *Description de l'Egypte* gibi Fransız arşiv malzemelerini ve seyahatnameleri kullanıyor.⁴⁶ 1960 ve 1970'lerde kantitatif olmayan bir tarihin bilim olma iddiasında bulunamayacağının benimsendiği bir dönemde Raymond; genel trendi takip ederek, bu metodu Arap şehirleri için kullanmıştır. Ancak 1990'ların sonuna gelindiğinde, Raymond'un bu kaynakları 'içerden bakış'ı mümkün kılan, niceliğe ilişkin veri sağlayan önyargısız kaynaklar olarak değerlendirmesi ve terekeler kullanılarak yapılan çalışmalarda çıkarsama yapılamayacağını, doğrudan ve yanlış sonuçlara ulaşılabilirliğini söylemesi, bu kaynakların 'metinsel' değerlendirmeye tabi tutulması gerektiğini belirten tarihçilerce eleştiriliyor.⁴⁷

'İslam Şehri'nden 'Arap Şehri'ne: Osmanlı Döneminde Arap Kentleri'⁴⁸

Osmanlı döneminin Arap şehirleri için bir çöküş değil, ticaret, şehirleşme ve nüfus gibi alanlarda bir gelişme dönemi olduğunu savunan Raymond; bu görüşüyle, söz konusu dönemi olumsuz addeden ve bölge şehirlerini 'İslam şehri' çerçevesinde anlamlandıran –veya anlamsızlaştıran– selefi ve çağdaşı araştırmacılardan ayrılıyor.⁴⁹ Osmanlı dönemi Arap şehirlerinin genel karakteristik özelliklerini ortaya koymayı amaçlayan bu çalışma; Cezayir, Tunus, Kahire, Şam, Halep, Musul ve Bağdat gibi eyalet merkezi durumundaki Arap şehirlerinin Osmanlı idaresinin ilk 300 yılını kapsayan zaman dilimindeki gelişim

45 *Arap Kentleri*, s. 57. Ahmed el-Makrizî ve Abdurrahman el-Cebertî gibi yerel tarihçilerin kronikleri başta geliyor. Bu kaynaklar hakkında bkz. Virginia H. Aksan, "Review", *Urban History Review*, 2001, c. XXX, sy. 1, s. 72-73. Bu kaynakların Arap şehir tarihi çalışmalarındaki önemi hakkında bkz. *The Ottoman City Between East and West*, s. 4-5, 8-9.

46 Walz, "Egypt in Africa", s. 653. Raymond, Napolyon'un Mısır seferi sırasında beraberinde götürdüğü araştırmacılar tarafından 1798-1801 yılları arasında hazırlanan *Description de l'Egypte*'in, hazırlanmasındaki politik arkaplanın rahatsız ediciliğine rağmen, bölge hakkında bilimsel ilk çalışma olduğuna ve vazgeçilmezliğine işaret ediyor. "French Studies", s. 54.

47 Terekeleri; *Annales* geleneği tarih yazıcılığının önemli kaynakları arasında yer alan kilise kayıtlarıyla karşılaştırılabilir bulan Raymond'un, bu kaynaklar ve nasıl kullanılmaları gerektiği hakkındaki görüşü ve buna karşı bir görüş için bkz. André Raymond, "A Response to Zuhair Ghazzal's Review of *Familles et Fortunes a Damas en 1700*", *International Journal of Middle East Studies*, 1998, c. XXX, sy. 3, s. 472-474; Z. Ghazzal, "A Reply to Andre Raymond", *International Journal of Middle East Studies*, 1998, c. XXX, sy. 3, s. 474-475.

48 Kitabın tam referansı için bkz. dipnot 11.

49 Osmanlı döneminin Arap şehirleri için neden olumsuz bir değerlendirmeye maruz kaldığına ilişkin değerlendirmelerde bulunan Raymond, "Fransız sömürgeci tarih yazıcılığının doğal eğilimi"ni önde gelen sebeplerden birisi olarak görüyor. *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, s. v, 15-16.

seyrini inceliyor. Bölge şehirlerinin Osmanlı dönemindeki idaresini, nüfusunu, işleyişini, iktisadî faaliyetlerini,⁵⁰ mekansal örgütlenmesini ve konut yapılarını inceliyor.

Arap kentlerinde Osmanlı idaresinin kurulması süreciyle başlayan⁵¹ çalışma, Osmanlı idaresinin esnek bir sistem olduğuna ve yerel unsurlarla merkezî birimler arası ilişkilerin önemine değiniyor. Yerel farklılıklar ve merkeze olan uzaklık her şehirde farklı gelişmelere yol açmakla birlikte, en 'bağımsız' sayılabilecek eyalette bile merkezî idare varlığını hissettiriyor. Bölgede güvenliğin sağlandığı Osmanlı idaresi döneminde, söz konusu şehirlerin iktisadî ve fizikî bakımlardan büyüdüğünü ve nüfusunun artıp çeşitlendiğini belirtiyor. Raymond; Osmanlı dönemini, Arap şehirleri için bir gerileme dönemi olarak gören görüşe mukabil kendisinin gelişme tespit edebilmesinin pratik hakkında somut bilgiler veren siciller sayesinde mümkün olduğunu söylüyor. Bununla birlikte, şehir yapısının hakkıyla anlaşılabilmesi için yazılı kaynakların, şehrin fizikî yapısına ve binalarına ilişkin materyal malzeme ve verilerle tamamlanması gerektiğine inanan Raymond;⁵² bu anlayışı doğrultusunda, mevzu bahis büyümeyi gösterme bağlamında, Arap şehirlerini hem kendi içlerinde, hem de Avrupa şehirleriyle nüfus ve imar-iskan edilmiş bölgeler bakımından karşılaştırıyor ve o dönem Arap şehirlerinin Avrupa şehirleriyle kıyas edilebilecek bir durumda olduğunu belirtiyor.⁵³ Cami, hamam ve çeşme gibi birimlerin yerleri ve sayıları da şehrin nüfusuna ve gelişim seyrine ışık tutan veriler olarak kullanılıyor.

Şehir nüfusunun yapısına ve nasıl bir tabakalaşmaya tabi olduğuna bakan⁵⁴ Raymond, -*Artisans et commerçants*'da da belirttiği üzere- bu nüfusun, farklı kriterler temelinde ayrıışan hiyerarşik bir yapıda olduğunu vurguluyor. Temel ayırımın yöneten (yabancı-egemen zümre) ve yönetilen (yerli halk-reaya) şeklinde olduğunu; Osmanlı öncesinde de var olan bu ayırımın, Osmanlı döneminde daha belirgin bir mahiyet kazandığını belirtiyor. Bu belirginleşmede yönetici zümrenin İstanbul merkezli Türkler olmasının etkili olduğunu, ancak yönetenle yönetilen gruplar arasındaki din birliğinin söz konusu ilişkiyi sömürgeci-sömürge ilişkisinden farklı kıldığını ekliyor. Söz konusu hiyerarşik yapı içerisindeki grupları (askerî-siyasî: Memluklar, ulema, şerifler; reaya: tüccar-

50 Tekrarlardan kaçınmak için *Artisans et commerçants*'da daha detaylı incelenmiş olan iktisadî faaliyetler bölümüne burada değinilmeyecektir.

51 I. Bölüm: "Osmanlı İmparatorluğunda Arap Kentleri", s. 1-37.

52 Raymond; "Arşiv araştırmasıyla arkeolojinin birlikteliği" diye tanımladığı bu yöntemi benimsemesinde, Fransız şehir tarihçisi Jean Sauvaget'nin etkili olduğunu söylüyor. Gallagher, *Approaches to the History of the Middle East*, s. 80.

53 Michael Brett, Raymond'un Arap şehirlerinin, bireysellikleri içindeki işleyişlerinin yanı sıra, evrensel özellikleri ile de Braudel'in *longues durées*'si içinde yerlerini aldığını söylüyor: "Review", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1987, c. L, sy. 2, s. 365-366.

54 II. Bölüm: "Kentlerin Nüfusu", s. 38-75.

esnaf) ve aralarındaki ilişkileri detaylarıyla inceleyen Raymond; mevcut tabakalaşmanın sabit ve homojen olmadığını, gruplar arasında çıkara dayalı ilişkiler kurulduğunu ve bunların da zaman içerisinde değişim gösteren bir mahiyette olduğunu belirtiyor.⁵⁵ Ulemanın, yerli halkla idareciler arasında bir bağ olduğunu ancak hiçbir surette statik veya homojen bir grup olmadığını, İstanbul merkezli ulemanın yanı sıra yerli ulemanın da önemli olduğunu, halka meyyal olanların yanı sıra çoğunluğun, çıkarları sebebiyle idareci zümreye yakın durduğunu belirtiyor. Yeniçeriler, esnaf-tüccar ve idareciler arası ilişkiler, “askerlerin meslek sahibi olmaları”, “reayanın askere alınması” gibi başlıklar altında ele alınıyor. Askerlerin loncalara girmesi ve esnaf hatta büyük tüccarların da askerî sınıfa katılmaya başlamasını karşılıklı çıkar ilişkisi çerçevesinde inceliyor Raymond. Yine bu tüccarların, iltizamların işletilmesi konusunda, özellikle XVIII. yüzyılda, askerî sınıfla yakın ilişki içinde olduğunu tespit ediyor.

Kentlerin, -kırsalın aksine- farklı etnisite ve dinden grupları bir arada barındırdığını ve dinin toplumsal ayrışmada önemli olduğunu belirtiyor. Arap olmayan Müslümanlar ve gayrimüslimler şeklinde sınıflanan azınlıkların ‘doğal şeflerin (şeyhler) otoritesi altında’ özerk bir yapıda olduklarını, zimmet statüsünün gayrimüslimlere bir yandan güvence sağlarken, diğer yandan da kısıtlamalar getirdiğini, ancak Osmanlı’nın gayrimüslimlere muamelesinin seleflerinden daha toleranslı olduğunu ekliyor. Azınlık grupların toplumsal rollerinin ve ticaretteki durumlarının incelenmesi, bunların da homojen bir grup olmadığını, farklı dinlere mensup cemaatlerin farklı gelişim süreçleri olduğunu gösteriyor. Müslüman azınlıklar da dil birliği temelinde kuvvetli asabiyele oluştu- rarak, asimilasyona kapalı bir şekilde yaşıyorlar.

Arap şehirlerinin nasıl bir işleyişe sahip olduğunu incelediği bölümde⁵⁶ Raymond, oryantalist söylemin bu şehirleri nasıl tanımladığına değiniyor. Arap şehirlerinin antik kentler ve Orta Çağ Avrupa kentleri ile yapılan bir kıyas sonucunda özel bir idareden ve kamusal kurumlardan yoksun olduğu gerekçesiyle gerçek anlamıyla şehir sayılamayacağı, bu söylemin temel varsayımıdır. Söz konusu çerçevenin kuramcılarını bir din olarak İslamiyet’in şehirlerin statüsüne dair bir düzenleme içermediğini ve dolayısıyla, bu dönemde şehirlerin bütünlüğü olmayan bir yapıya büründüğünü söylerler.⁵⁷ Aslında bu araştırmacıların kendi araştırma sonuçlarının dahi çizdikleri tabloyla çeliştiğini ve Arap şehirlerinin bir gelişim seyri içinde olduğunu göstermeye çalışıyor Raymond. Kentte görevli memurların sayıca az olmasının, bu şehirlerin özel statüden mahrum olduğu söyleminde etkili olduğunu, ancak mevcut düzendeki kişi ve kurumların iyi bir işleyiş sağlayabildiklerini belirtiyor. Muhtesip, vali, yeniçeri ağası ve kadı’nın görev ve sorumlulukları itibarıyla kentin işleyişine ilişkin konularda

55 Raymond, toplumun “aşılmaz engellerle ayrılmış” olmadığını söylüyor. *Arap Kentleri*, s. 62.

56 III. Bölüm: “Kent Görevlileri”, s. 76-114.

57 Raymond, Jean Sauvaget ve Clerget’e referans veriyor. *Arap Kentleri*, s. 76-77.

söz sahibi olduğunu, merkezî hükümetin etkisinin de hissedildiğini söyleyen Raymond; bunlara ilişkin örnekler veriyor, ancak sicillerin bu anlamda daha detaylı incelenmesi gerektiğini de ekliyor.

Raymond, şehirlerin düzenli işleyişinde 'halk kurumları' diye adlandırdığı ve coğrafi, meslekî ve dinî-etnik gruplaşmalara karşılık gelen mahalle, lonca ve cemaatlerin hayatî öneme sahip olduğunu belirtiyor.⁵⁸ Her bir lonca, mahalle ve cemaat; kendi liderinin (şeyh) idaresi altında örgütleniyor ve bu sayede merkezî idarenin söz konusu birimler üzerindeki, dolayısıyla da, şehir nüfusu üzerindeki denetimi mümkün kılınırken söz konusu liderler iktidarla halk arasında da bir bağ teşkil ediyordu. Kıtık veya fiyatlarda artış gibi sorunlu dönemlerde bu bağ daha önemli hale geliyor ve lonca şeyhleriyle temasa geçiliyor. Vergilerin toplanması, güvenliğin temini gibi konularda temel idarî birim olan mahalleler bazı 'küçük şehircilik' sorunlarının da halledilme düzlemi olarak çıkıyor karşımıza. 'Kamu hizmeti' kapsamına giren sokakların temizlenmesi, ıskılandırılması, kanalizasyon sistemi, ulaşım ve su ikmali gibi işlerin ise "ustaca oluşturulmuş sistemler" sayesinde yürütüldüğünü belirten Raymond, bu amaçla matuf olarak merkezî ve yerel görevlilerin, meslek loncalarının ve vakıfların işbirliği yaptığını belirtiyor.

Belirli bir iç düzeni ve işleyişi olduğu bu şekilde gösterilen Arap şehirlerinde mekansal örgütlenmeyi inceleyen⁵⁹ Raymond, belli başlı özellikler tespit ediyor. Bunlardan birincisi; ekonomik faaliyetlerin önemine binaen, çarşının şehrin temel merkezi durumunda olmasıdır. Daha önceki dönemlerde de önemli olan çarşı, Osmanlı döneminde iç ve dış ticaretin gelişmişliğine paralel olarak daha da önem kazanıyor. Şehrin en büyük camisi de bu merkezi tamamlayan bir parça. İkinci özellik, şehrin iktisadî faaliyetlere ayrılmış merkez bölgeyle ikamet alanının birbirinden keskin ayrılığı. Raymond, ikamet alanlarının ayrılığının Akdeniz dünyasının bir karakteristiği olduğunu ve İslamiyet'le bunun pekiştğini söylüyor. Hukukçular ve kadıların bu ayrımın farkında olduklarını örneklenendiriyor. İkinciyle bağlantılı bir diğer özellik ise; ikamet alanının, şehir nüfusunun bölünmüşlüğüne yansıtan mahallelere ayrılmış olmasıdır. Yazar, merkezî bölgenin ikamet alanlarına göre daha düzenli olduğunu, ancak ikamet bölgelerindeki çıkmaz sokakların da bir anarşi göstergesi değil, aileyi toplumdan soyutlama eğilimi olduğunu söylüyor.

Raymond, iktisadî merkez ve ikamet alanı olarak ikiye ayrılmış bu kent yapısının her bölümünün de, kendi içinde belli bir hiyerarşisi olduğunu belirtiyor. Kent merkezi ve konut alanlarının "iç içe halkalar halinde sıralanması" ola-

58 Loncalar "yarı resmi yönetim hücresi", etnik ve dinî topluluklar "yarı-idarî birimler", mahalleler ise "homojen toplumsal hücre" ve "iktidarla halk arasındaki çarkın önemli bir dişlisi" olarak adlandırılıyor. Tüm bu birimler sayesinde merkezî idare, "gerçek bir idarî çerçeveye başvurmaksızın" kent nüfusunu kontrol edebiliyordu. *Arap Kentleri*, s. 85-92.

59 IV. Bölüm: "Mekansal Örgütlenme", s. 115-158.

rak tanımlanan bu yapıda,⁶⁰ merkezde en önemli etkinlikler (ticaret, dinî-kültürel) yer alırken ikincil önemde olan zanaatlar daha kenarda konumlanıyor. En önemsiz faaliyetler, şehir dışına doğru yaklaşırken; varoşlar, kent etkinliğiyle kır uğraşlarının iç içe geçtiği yerler olarak tanımlanıyor. İkamet alanları da benzer şekilde bir hiyerarşiye sahip. Hali vakti yerinde olan ve ticaret merkeziyle dinî-kültürel merkez olan camiye yakın olmayı tercih eden tüccar ve ulema, merkeze yakın bölgede yerleşirken; orta tabaka merkezden daha uzağa, yoksul nüfusu barındıran mahalleler ise şehir sınırlarına doğru kayıyor. Ancak Raymond; bu örgütlenme şeklinin mutlak olmadığını ve pratikte farklı etmenlerin farklı gelişim süreçlerine sebep olduğunu, basit bir şemadan bahsedilemeyeceğini belirtiyor. Örneğin; zengin kesim kendilerine daha geniş ve ferah evler inşa edebildikleri şehir dışına yönelirken, toplu ikamet imkanlarından istifade eden orta ve yoksul tabakalar da şehir merkezinde yaşayabiliyordu (s. 197). Raymond, Arap şehirlerinin daha sağlıklı anlaşılmasında bu tür farklılaşmaların göz önünde tutulmasını önemsiyor. Şehirlerin gelişmesinde İslamî bir kurum olan vakıfların önemine değinen Raymond, planlı bir şehirleşme programı olarak gördüğü bu müessesenin, şehrin hem fizikî yapısının organizasyonunda, hem de sosyal işleyişinde etkili olduğunu belirtiyor.⁶¹

“Konut Alanları ve Konut Tipleri”⁶² adlı bölümde yazar, Osmanlı dönemi Arap toplumlarının hiyerarşik yapısına paralel olarak ikamet ettikleri mahalle ve evlerde de farklılaşmalar gözlemlendiğine işaret ediyor. Osmanlı dönemi mahallelerinin Memluk dönemine göre daha heterojen olduğunu, ancak yine de sosyo-ekonomik açıdan belli ölçüde homojenlik gözlemlendiğini ve bunun şehirlerin hiyerarşik bölünmesiyle ilintili olduğunu söylüyor. Dayanışma ve denetim mekanizması işlevi gören, örgütlenmeler veya gruplar arası gerginliklerde esas alınan mahallelerin bütünleştirici etkisine işaret ediyor. Mahallelerde ihtiyaca dönük pazarların yanı sıra, mescid, kahvehane ve çeşme gibi unsurlar barındıran meydanlar olduğunu, ‘birlikte varoluş biçiminde bir devrim’ olarak görülen kahvehanelerin yeni sosyalleşme biçimleri ortaya çıkardığını belirtiyor.⁶³

İslamî hayat tarzına uygunluğu sebebiyle bu toplumların standart ev tipi kabul edilen dışarıya kapalı avlulu evin genel geçer tek tip olmadığını,⁶⁴ Arap

60 Raymond, bu modelin “Burgess’in Amerikan kentleri için önerdiği iç içe dairelerden oluşan çizimi andıran bir ‘merkezden dalgalar halinde yayılan’ örgütlenme şeması” olduğunu belirtiyor. *Arap Kentleri*, s. 144, 196.

61 Hourani; Raymond’un *Great Arab Cities* ve *Grandes Villes* çalışmalarının en orijinal bölümünün, vakıfların şehir mekanının organizasyonundaki etkinliğini incelediği bölümler olduğunu söylüyor ve bu konuya ilişkin bir makalesine de referans veriyor. Hourani, “Achievement”, s. 14.

62 VI. Bölüm: “Konut Alanları ve Konut Tipleri”, s. 192-232.

63 Raymond; bu toplumlarda kahvehanelerin ortaya çıkışını, ticarete önem kazanan kahvenin toplum bazında yaygınlaşmasıyla ilintilendiriyor. *Arap Kentleri*, s. 233.

64 Yazar, avlulu evi değişmeyen tek tip sayma yaklaşımının zaman içindeki değişimi, sosyal, kültürel, ekonomik ve çevresel farklılıkları yok saymak olacağını belirtiyor: *Arap Kentleri*, 232.

şehirleri halkının sosyo-ekonomik koşullarına paralel olarak sarayvari evlerden eve benzemeyen yapılara veya toplu ikamet mekanlarına kadar çeşitli yapılarda oturduklarının altını çiziyor. Akdeniz dünyası iklim ve çevre şartlarına uygun avlulu evin, İslamî hayat tarzına uygunluğu sebebiyle, bu toplumlarda benimsendiğini, ancak yalnızca hali vakti yerinde olanların bu evlere sahip olabildiğini belirtiyor. Avlulu ev tipinden başka, 'avlusuz evler', avlulu evin ebatları küçültülmüş hali olan ancak bazen avlusuz da olabilen 'orta sınıfların konutları', 'ortaklaşa kullanılan konutlar' ve 'halk konutları'ndan bahsediyor Raymond.⁶⁵ Ortak ikamete imkan sağlayan ve merkezî bölgede yer alan Mısır'a özgü *reb* adı verilen apartmana benzer yapılar sayesinde orta ve yoksul sınıflar çalışma alanlarına yakın bölgede kiracı olarak ikamet edebiliyorlardı. Bu kolektif yaşam mekanlarında da, özel hayatın mahremiyetini korumaya yönelik uygulamaların mevcut olduğu gözleniyor. Yoksul kesimin yaşadığı yine toplu konut türündeki 'halk konutları'nı, şehrin kırsalla birleştiği yerlerde yoğunlaşmış olmaları sebebiyle, kırsal tipte konutun kente uyarlanması olarak değerlendiriyor yazar. Diğer Arap şehirlerinde de ortaklaşa ikamete imkan sağlayan kervansaray tipi ticarî yapıların mevcut olduğunu, bunların aynı zamanda tasvip edilmeyen insanları ve hareketleri de barındıran yerler olduğunu söylüyor.

Osmanlı dönemi Arap şehirlerinin, söz konusu özelliklerinin pek çoğunu önceki dönemlerden tevarüs ettiğini ancak bu dönemde farklılaşmalar da yaşandığını belirten Raymond; kitabın sonuç bölümünde, Osmanlı etkisinin farklı alanlardaki tezahürlerine işaret ediyor. Ticaretin öneminin artmasıyla iktisadî faaliyetlerin ağır bastığı bir şehir manzarası ortaya çıkarken; Osmanlı'nın, şehir nüfusunu, az çok homojen gruplar halinde tutup idaresini kolaylaştırma eğiliminin grupların özerkliğini artırdığını ve böylece mevcut parçalanmış yapının kuvvetlendiğini söylüyor. Arap şehirlerinin Osmanlı döneminde kültürel ve entelektüel bakımdan 'donukluk' yaşadıklarını belirten Raymond;⁶⁶ mimariye (anıtsal ve konut) genel olarak bakıldığında "Türkleştirme" çabası gözlenmediğini, yerel unsurların (neo-Memluk tarzı) devam ettiğini ve Osmanlı etkisinin minare ve süsleme gibi detaylarla sınırlı kaldığını ekliyor.⁶⁷

65 Arkeolojik veriler ve yazılı kaynaklar zengin veya orta hallilerin oturdıkları evlere ilişkin bilgi verirken, daha yoksul kesimlerin evlerine dair fazla bir bilgimiz yok: *Arap Kentleri*, s. 192-193.

66 Raymond'un yine aynı bağlamda değerlendirilebilecek bir başka tespiti de, XVI.-XVIII. yüzyıllar arasında üretim kalitesinin gerilediği, özgünlük ve incelik bakımından Osmanlı döneminin Memluk döneminin gerisinde kaldığıdır. *Arap Kentleri*, s. 159.

67 *Arap Kentleri*, s. vi. Raymond, Osmanlı dönemi mimarisini *Great Arab Cities*'te daha detaylı inceliyor. "Imperial Art, Local Tradition and Innovation" adlı bölümde; Osmanlı döneminin bölge şehirciliğine katkısının inkar edilemeyeceğini, bununla birlikte mimari söz konusu olduğunda tam anlamıyla Osmanlı üslubu taşıyan eserlerin sayıca az olduğunu, Osmanlı etkisinin minare ve süsleme alanlarında görüldüğünü ve orijinal bir katkı olmadığını söylüyor: *Great Arab Cities*, s. 91-133.

Michael Brett, bir yandan Osmanlı döneminde yaşanan geniş çaplı şehirleşmeye işaret edilirken öte yandan şehir nüfusunun ve mekanının din, etnisite ve meslek temelinde ayrılmış bir yapıda gösterilmesinin pek bağdaşmadığını, bu şehirlerin fiziksel ve kültürel hareketliliğinin ancak mevcut parçalanmış yapı içerisindeki gidiş gelişlerin anlaşılmasıyla ortaya konabileceğini belirtiyor.⁶⁸ Karl K. Barbir ise, Arap şehirlerinin kültürel fonksiyonları, sanat ve edebiyat ürünleri üretme kapasitesi üzerinde durulmadığını, Raymond'un hazırladığı bu [fizikî] temel üzerine artık bunların da eklenebileceğini ve kültürün, şehrin sosyoekonomik ve fizikî yapısından ayrılmayacağını belirtiyor.⁶⁹

Sonuç olarak, Arap şehirlerinin 'İslam şehri' modelinin öngördüğünden farklı bir yapıda olduğu görüşünden hareket eden Raymond, bu şehirlerin kendi iç düzeni ve karakteristiği olduğunu ve Osmanlı idaresi döneminde gelişme yaşadıklarını gösteriyor. Arap şehirlerini başka şehirlerle karşılaştırıp, Akdeniz dünyası etkisine işaret eden Raymond; böylelikle, incelediği bölgeyi çevresinden soyutlamayarak, bağlamı içerisinde ele alıyor. Değişim kadar devamlılıkları da takip etmeyi önemseyen Raymond, Osmanlı idaresinin söz konusu bölgenin tarihi içinde önemli bir yere sahip olduğunu ve özgünlüğünü vurgularken bir yandan da Memluk döneminden devraldıklarının altını çiziyor. Osmanlı Arap şehirleri tarihine "insan" unsurunu dahil eden kişi sıfatını taşıyan Raymond, şehrin farklı tabakaları arasındaki siyasî ve ticarî ilişkileri irdeleyor. Bununla birlikte, içe dönük ve özerk bir yapıda olduğu belirtilen lonca, mahalle ve cemaatlerden müteşekkil şehir nüfusunun merkezî otoritelerle ilişkilerine, farklı din ve etnisite mensuplarının birbirleriyle ilişkilerine, kadınların şehir hayatındaki rolüne değinilmemesi bir eksiklik olarak göze çarpıyor. Oryantalist söylemin birçok noktasına karşı çıkan ve aksini göstermeye çalışan Raymond, şehir nüfusunun bölünmüşlüğü ve kapalılığı konusunda Gibb ve Bowen'la hemfikir kalıyor. Osmanlı tarih yazıcılığında, gayrimüslimler ve kadınlar gibi grupların algılanışını değiştiren sicilleri ilk kullananlardan birisi olarak Raymond'un bu çerçeveye dokunmaması, bir şehir tarihçisi olarak mekan/fiziksel yapıyı ön plana çıkarmasının yanı sıra *Artisans et commerçants*'dan sonraki çalışmalarında yerel kroniklere ağırlık vermiş olmasıyla da ilişkilendirilebilir.

68 Michael Brett, "Review", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 1987, c. L, sy. 2, s. 365-366.

69 Karl K. Barbir, "Review", *International Journal of Middle East Studies*, 1991, c. XXIII, s. 237-238.

André Raymond: A Turning Point in Urban History of the Ottoman Arab Provinces

N. Bilge ÖZEL

Abstract

André Raymond is one of the leading urban historians studying on the Arab provinces of the Ottoman Empire. He had a critical view of the theoretical framework -namely the paradigm of 'Islamic city', and hence that of orientalism since the latter prepared the ground for the former- within which studies focused on this region were structured mostly by French urban historians for more than a century (1830-1950). In his studies from the 1960s onwards, Raymond shows rigorously and repetitively that the Arab cities had their inner cohesion and own way of working. While keeping the differences in mind, he finds it plausible to mention a category of 'Arab city'. He deals with the social, economic, physical, political and administrative aspects of these cities, and shows that Ottoman administration means a development in terms of urbanization, trade and industry. Distinguished also by his methodology, Raymond situates the Arab cities in a comparative perspective with other cities of the world and emphasises the importance of the effect of Mediterranean region. Following the changes and continuities are of great significance for him. While emphasising the originality of Ottoman period he also underlines the continuities that Ottoman administration took over from their predecessors.

The changes introduced by him are tried to be captured by reviewing in detail two of his studies, the corner stones both in urban history of the region and in the career of Raymond as an urban historian. In addition, by referring to other studies and articles by Raymond, almost the whole range of his studies is tried to be covered.

Keywords: Urban History, Ottoman Empire, Arab Provinces, 'Islamic City', Ottoman Archival Documents.

André Raymond: Arap Şehir Tarihinde Bir Dönüm Noktası

N. Bilge ÖZEL

Özet

Fransız şehir tarihçisi André Raymond, Arap şehir tarihi söz konusu olduğunda sayılabacak isimlerin başında geliyor. Arap şehirlerine yönelik araştırmaların Fransız şehir tarihçilerince yüzyıldır (1830-1950) oryantalist söylemden beslenen 'İslam şehri' kavramsal çerçevesinde yürütüldüğü bir dönemde, Raymond, bir sorgulama ve eleştirel bakış sürecinin öncüsü olmuştur. Fransız şehir tarihçilerinin, gerek bu şehirlere ve gerekse de bu şehirlerin halkına ilişkin varsayımlarına ciddi eleştiriler getiren Raymond, bu şehirlerin kendi iç düzenleri ve dinamikleri olduğunu vurgulamış, farklılıkları ve zaman içindeki değişimleri göz ardı etmemekle birlikte 'Arap şehri' denebilecek bir ti-

polojinin mümkünlüğünden bahsetmiştir. Osmanlı idaresinin bu şehirler için bir gerileme değil bilakis şehirleşme, ticaret ve nüfus bakımlarından bir gelişme dönemi olduğunu vurgulayan Raymond, analizlerine bu şehirlerin fiziki özelliklerinin yanı sıra sosyo-ekonomik ve idarî boyutlarını da dahil etmiştir. Metodolojisiyle de bir dönüm noktası olan Raymond, Arap şehirlerini çevre şehirlerle karşılaştırmalı bir biçimde ele almış, Akdeniz dünyasının genel etkisine işaret etmiş ve böylelikle Arap şehirlerini bağlamı içerisinde değerlendirmiştir. Değişiklikler kadar devamlılıkların takibini de önemseyen yazar, söz konusu bölgenin tarihi içinde Osmanlı idaresinin özgünlüğünü vurgularken bir yandan da önceki dönemden devralınanların altını çiziyor.

Bu yazıda, Raymond'un Arap şehir tarihinin köşe taşlarından olan iki çalışması detaylı bir incelemeye tabi tutulmuş, açtığı çığırın temel özellikleri belirlenmeye çalışılmıştır. Diğer eserleri ve makalelerine değinilmek suretiyle de çalışmalarının genel kapsamı ortaya konmuştur.

Anahtar kelimeler: Şehir Tarihi, Osmanlı İmparatorluğu, Arap Eyaletleri, 'İslam Şehri', Osmanlı Arşiv Kaynakları.